

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥ SCHELLING.
ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

1. Εισαγωγή.

Οι απηχήσεις της φιλοσοφίας του Schelling κατά τον περασμένο αιώνα ήταν διάσπαρτες σε όλο τον νεοελληνικό πολιτιστικό χώρο από τα Επτάνησα έως το Ιάσιο και από την Αθήνα έως την Κωνσταντινούπολη. Παρά ταύτα η πρόσληψη της φιλοσοφίας του Schelling στην Ελλάδα υπολείπεται κατά πολύ σε σύγκριση με τον δημιουργικό τρόπο με τον οποίο έγινε δεκτή η φιλοσοφία του Hegel. Αν και ο Hegel δεν είχε παρά ελάχιστους άμεσους μαθητές από την Ελλάδα, οι οποίοι μάλιστα δεν άσκησαν καμμία φιλοσοφική επίδραση, ωστόσο δημιουργήθηκε και κύκλος εγγελητών στα Επτάνησα¹ και η στάση απέναντι στη φιλοσοφία του αποτελεί ένα παντοτινό θέμα της νεοελληνικής πολιτιστικής και πολιτικής ζωής. Οι έλληνες ακροατές και μαθητές του Schelling ήταν περισσότεροι και μάλιστα δύο από αυτούς -ο Στέφανος Δούγκας και ο Νικόλαος Κοτζιάς- ήταν σημαντικές φυσιογνωμίες και ακολούθησαν ως προς πολλά τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του δασκάλου τους. Ενώ καιείς άμεσος μαθητής του Hegel δεν δίδαξε ποτέ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ένας άμεσος μαθητής και οπαδός του Schelling, ο Νικόλαος Κοτζιάς, ήταν περίπου για σαράντα χρόνια καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας στο ίδιο πανεπιστήμιο. Ο Κοτζιάς όμως δεν άσκησε επίδραση ως κριτικός σελλιγγιανός που ήταν. Η κριτική του στον Schelling είχε οντολογικό χαρακτήρα, ενώ ο ιστορισμός του είχε πιά έντονα εγγεληνά στοιχεία από ό,τι πίστευε ο ίδιος. Ο ιεροδιάκονος Στέφανος Δούγκας που χρησιμοποίησε στη θεολογία του στοιχεία από τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό του Schelling και ακολούθησε στη φιλοσοφία της φύσης τον πρώιμο Schelling, υποχρεώθηκε από την επίσημη Εκκλησία να απο-

1. Βλ. G. Apostolopoulou, *Hegel-Studien in Griechenland*, στο: *Hegel-Studien*, Bonn, 21 (1986) σ. 189-218 εδώ σ. 190-195 και Γ. 'Αποστολοπούλου, 'Ο έγγεληνός φιλόσοφος 'Ιωάννης Μενάγιας. Εισαγωγή-Κείμενα-Μαρτυρίες. (Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων. 'Επιστημονική 'Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Λαδώνη»: Παράρτημα άρ. 38). 'Ιωάννινα, 1988 σ. 36-37.

κηρύξει τις ιδέες του, να παραδώσει στην Εκκλησία ως αιρετικό το έργο του *Ἐξέτασις τῆς φύσεως και στην ουσία να περιορίσει τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντά του. Ο Δούγκας δίδαξε για λίγο στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, κατόπιν στο Λύκειο του Ιασίου, απο όπου αποχώρησε ύστερα απο την καταδίκη των ιδεών του, και εκτός απο τα φιλοσοφικά έργα συνέγραψε και εξέδωσε βιβλίο μαθηματικών.*

Πάντως η έρευνα δείχνει ότι αρκετοί Έλληνες γνώρισαν απο τα μαθήματα του Schelling τι είναι φιλοσοφία και, μολονότι δεν ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία στα στενά τότε θεσμικά πλαίσια, είχαν εντάξει στη βιοθεωρία τους και φιλοσοφικές απόψεις για τα σημαντικά προβλήματα της ζωής.

2. Οι έλληνες μαθητές του Schelling.

Οι Έλληνες που παρακολούθησαν τα μαθήματα του Schelling δεν είναι όλοι εγγεγραμμένοι στα μητρώα των πανεπιστημίων. Έτσι ο Στέφανος Δούγκας που παρακολούθησε τα μαθήματα του Schelling στην Ιένα κατά τα τέλη του δέκατου όγδοου ή κατά τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, δεν είναι εγγεγραμμένος στα μητρώα του Πανεπιστημίου της Ιένας¹. Στα μητρώα του Πανεπιστημίου του Μονάχου δεν αναφέρονται ούτε ο Ερμάννος Λούντζης² ούτε ο Ιωάννης Μενάγιας³, οι οποίοι παρακολούθησαν τα μαθήματα του Schelling, ο πρώτος περίπου το 1833-1834 και ο δεύτερος περίπου το 1836-1837.

Ορισμένοι απο τους Έλληνες που παρακολούθησαν τα μαθήματα του Schelling διακρίθηκαν αργότερα στις επιστήμες και στη φιλοσοφία, ελάχιστοι όμως μπορούν να ονομαστούν οπαδοί του. Ο Στέφανος Δούγκας (1769-1830) που δίδαξε μαθηματικά και φιλοσοφία στην Κωνσταντινούπολη και στο Ιάσιο, ήταν πράγματι οπαδός του πρώιμου Schelling.

1. Ο Μ. Γεδεών αναφέρει ότι ο Δούγκας παρακολούθησε στην Ιένα τα μαθήματα του Schelling. Βλ. Μ. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1893* σ. 183, και Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' και τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἄ. Ἀγγέλου - Φ. Ἡλιοῦ. Αθήνα, 1976* σ. 117. Βλ. και τις αναφορές που κάνει ο Γ. Καράς, *Ἡ επιστημονικὴ σκέπη, η σκέπη τῶν φυσικῶν επιστημῶν στο θεσσαλικὸ χωρὸ κατὰ την προεπαναστατικὴν περίοδο. Ἡ περίπτωση του Στέφανου Δούγκα, στο: Συνέδριο Ὁι φυσικὲς επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία πριν την επανάσταση. Λάρισα, 1986* σ. 17-27 εδῶ σ. 20.

2. Βλ. το παράθεμα της επιστολῆς του Ερμάννου Λούντζη, στο: Ἄ. Λούντζη-Νικολάβουρα / Μ. Δεσύλλας, *Ἐρμάννος Λούντζης. Ἡ ζωὴ και τὸ ἔργο του. Κέρκυρα, 1948* σ. 34, όπου αναφέρονται οι σπουδές του Λούντζη.

3. Βλ. Γ. Ἀποστολοπούλου, *Ὁ ἑγελιανὸς φιλόσοφος Ἰωάννης Μενάγιας* ὅ.π. σ. 29-31.

Ο Ερμάννος Λούντζης (1808-1868), διδάκτωρ της νομικής του Πανεπιστημίου της Πίζας, με ευρείες γνώσεις φιλοσοφίας, ιστορίας και λογοτεχνίας, έγινε αργότερα ένας από τους σημαντικότερους επτανησίους ιστορικούς, χωρίς όμως να παραιτηθεί από το ενδιαφέρον του για τη φιλοσοφία. Ο ίδιος ταξίδεψε στο Μόναχο, όπου δίδασκε ο Schelling, ο «άκρος άρχιερέυς τῆς φιλοσοφίας»¹, παρακολούθησε τα μαθήματά του και γνώρισε τον ίδιο τον φιλόσοφο, ο οποίος μάλιστα προσπάθησε να του διευκρινήσει τις βασικές αρχές της φιλοσοφίας του κατά τη διάρκεια μικρών περιπάτων. Ο Ερμάννος Λούντζης αισθανόταν ότι η ψυχοσύνθεσή του με τις ιδεολογικές τάσεις της που τον απομάκρυναν από την πρακτική ζωή² ήταν συγγενική προς τη διάθεση που χαρακτήριζε τον γερμανικό ιδεολογισμό. Όπως δείχνει η έως τώρα δημοσιευμένη αλληλογραφία του, ο ίδιος είχε εντάξει στη βιοθεωρία του απόψεις του Fichte, του Hegel και του Schelling. Ο Ερμάννος Λούντζης αναγνωρίζει τη σημασία του Schelling ως φιλοσόφου, διατυπώνει όμως τη γνώμη ότι ο Schelling ήδη το 1833 είχε ολοκληρώσει το σύστημά του και συγχρόνως είχε οδηγήσει και τη νεώτερη γερμανική φιλοσοφία στο τέλος της. Έτσι ο γερμανικός ιδεολογισμός είχε οδηγηθεί στο ίδιο το σύστημα του Schelling στην τελική του κρυστάλλωση, από την οποία ο ύστερος Schelling ματαιώς προσπαθούσε να εξέλθει και να προσθέσει κάτι καινούργιο³. Αυτή η αμφίσημη κρίση του Ερμάννου Λούντζη για τη φιλοσοφία του Schelling ως κορύφωση και συγχρόνως ως αδιέξοδο του γερμανικού ιδεολογισμού εκφράζει μιιά αποτίμηση για το έργο του Schelling, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί πριν από το 1830. Στην πραγματικότητα παρόμοιες κρίσεις είχαν επικρατήσει και στην ιστορία της φιλοσοφίας, οι οποίες άλλωστε επισχύθηκαν λίγο αργότερα και από την επίδραση που άσκησε ο εγελιανισμός. Οι σημερινοί μελετητές δίνουν έμφαση στη φιλοσοφία του ύστερου Schelling —ιδιαίτερα στη θεωρία της υποκειμενικότητας, της βούλησης, του κακού κλπ.— και τονίζουν ότι σε αυτήν και όχι στη φιλοσοφία του Hegel φτάνει ο γερμανικός ιδεολογισμός στην κορύφωσή του και στην τελειώσή του⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι και ο Νικόλαος Κοτζιάς, ο κριτικός μαθητής του Schelling, ήδη στον περασμένο αιώνα είχε προβάλλει τη σημασία της ύστερης φιλοσοφίας του Schelling ως διορθωτικής παρέμβασής στο αδιέξοδο της φιλοσοφίας του Hegel⁵.

1. Βλ. 'Α. Λούντζη-Νικοκάβουρα / Μ. Δεσύλλας, 'Ερμάννος Λούντζης ό.π. σ. 34.

2. Βλ. 'Ερμ. Λούντζη, 'Ανέκδοτα κείμενα. α) Αὐτοβιογραφία β) 'Αλληλογραφία. Εἰσαγωγή καὶ σχόλια Ντ. Κονόμος. Ἀθήναι, 1962 σ. 76.

3. Βλ. 'Α. Λούντζη-Νικοκάβουρα / Μ. Δεσύλλας, 'Ερμάννος Λούντζης ό.π. σ. 33.

4. Αυτή είναι κυρίως η θέση του W. Schulz, *Die Vollendung des Deutschen Idealismus in der Spätphilosophie Schellings*. Stuttgart, 1955.

5. Ν. Κοτζιάς, 'Ιστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Τόμος πέμπτος. Ἐν Ἀθήναις, 1878 σ. 93.

Ο Ιωάννης Μενάγιας (1811-1870), αφού παρακολούθησε στο Μόναχο τα μαθήματα του Schelling, συνέχισε τις σπουδές του στο Βερολίνο, όπου παρακολούθησε τα μαθήματα των αμέσων μαθητών του Hegel, και κατόπιν μετέβη στη Λειψία, όπου το 1839 ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της φιλοσοφίας και διδάσκαλος των τεχνών. Τα μαθήματα του Schelling ίσως να έπαιξαν τον ρόλο καταλύτη κατά τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του Μενάγια¹, πάντως ο Μενάγιας έγινε και παρέμεινε συνεπής οπαδός του Hegel.

Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896) που κατά τη διάρκεια των σπουδών του ήθελε να συνδυάσει τη νομική με τη φιλοσοφία, είχε εγγραφεί ως φοιτητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου κατά το ακαδημαϊκό έτος 1834-1835², κατόπιν συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου κατά τα έτη 1836-1837 εγγεγραμμένος ως φοιτητής της φιλοσοφίας³ και τελικώς ολοκλήρωσε τις σπουδές του με το διδακτορικό δίπλωμα της νομικής στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης⁴. Ο Καλλιγιάς έγινε αργότερα καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και κατέλαβε και άλλα δημόσια αξιώματα. Ο Καλλιγιάς ένεκα των ειδικών ενδιαφερόντων του πρέπει να άκουσε τον Schelling, αργότερα όμως στο Βερολίνο παρακολούθησε τις παραδόσεις του εγελιανού Eduard Gans και γνώρισε την ιστορική σχολή του δικαίου 'Η επίδραση του Gans και εν γένει του εγελιανισμού είναι φανερή στην πρώτη έκδοση του έργου του Καλλιγιά *Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου κατά την εν 'Ελλάδι ισχόν του*⁵, αλλά οι μεταγενέστερες εκδόσεις χαρακτηρίζονται από απο-

1. Βλ. 'Αποστολοπούλου 6. π. σ. 43-44.

2. Βλ. *Verzeichnis des Lehrer-Personals und des sämtlichen Studirenden an der K. Ludwig-Maximilians Universität in München im Studien-Jahre 1834/35*. München, 1835 σ. 33.

3. Βλ. *Amliches Verzeichnis des Personals und des Studierenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1835 bis Ostern 1836*. Berlin, 1835 σ. 6.-*Amliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin auf das Sommerhalbejahr von Ostern bis Michaelis 1836*. Berlin, 1836 σ. 5.-*Amliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden auf der Königl. Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin auf das Winterhalbejahr von Michaelis 1836 bis Ostern 1837*. Berlin, 1836 σ. 6.

4. Βλ. *Die Matrikel der Universität Heidelberg*. Fünfter Teil. Von 1807 bis 1846. Bearbeitet von Gustav Toepke. Hrgg. von Paul Hintzelmann. Heidelberg, 1904 σ. 580. Βλ. και Κ. Καιροφύλας, *Παύλος Καλλιγιάς. 'Η ζωή και τὸ ἔργο του*. 'Αθήναι, 1937 σ. 8-9.

5. Π. Καλλιγιάς, *Σύστημα Ρωμαϊκού δικαίου κατά την εν 'Ελλάδι ισχόν του*. Τόμος πρώτος. 'Εν 'Αθήναις, 1848 σ. ε', όπου αναφέρεται ο Gans.

στασιοποίηση απο τον εγελιανισμό και από ευρύτερη κριτική πρόσληψη των ιδεών της ιστορικής σχολής του δικαίου.

Ο Κωνσταντίνος Κοντογόνης (1812-1878) που ήταν φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μονάχου κατά τα έτη 1830-1832¹ και άκουσε και τον Schelling, έγινε αργότερα καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο Φίλιππος Ιωάννου (1800-1880) που σπούδασε φυσικές επιστήμες, κλασική φιλολογία και φιλοσοφία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μονάχου, έγινε αργότερα καθηγητής της φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Ιωάννου παρακολούθησε και τα μαθήματα του Schelling για το «Σύστημα της θετικής φιλοσοφίας» (κατά το χειμερινό εξάμηνο 1832-1833) και για τη «Φιλοσοφία ή το σύστημα των εποχών του κόσμου» (κατά το χειμερινό εξάμηνο 1833-1834)². Ο Ιωάννου ενδιαφερόταν κυρίως για τη φυσική επιστήμη και έρευνα, όπως άλλωστε δείχνει και η διατριβή του³, ενώ συγχρόνως προσδοκούσε από τη φιλοσοφία την επεξεργασία του προβλήματος της γνώσης. Έτσι ο Ιωάννου κατέληξε στην κριτική της φιλοσοφίας του Schelling. Την θεωρεί ως «ποιητική...θεωρία περί τοῦ παντός», η οποία ανυψώνει τον νού και γοητεύει τη φαντασία, αλλά δεν αναπαύει τον επιστήμονα, διότι δεν του παρέχει κάποια θεωρία για τη γνωστική ικανότητα του ανθρώπου και για τα οριά της⁴. Παρά ταύτα ο Ιωάννου περιορίστηκε σε μερικές αποφθεγματικές κρίσεις, χωρίς να ασχοληθεί διεξοδικά με τη φιλοσοφία του Schelling.

Ο Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899) πού κατά το ακαδημαϊκό έτος 1837-1839⁵ ήταν φοιτητής της φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μονάχου, έγινε αργότερα καθηγητής της κλασικής φιλολογίας

1. Βλ. *Alphabetisches Verzeichnis der sämtlichen Studirenden an der K. Ludwig-Maximilians-Universität in München im Studien-Jahre 1830-31 nach Fakultäten gedruckt nebst Angabe der Wohnungen der Herren Professoren und Privat-Dozenten.* München, 1831 σ. 39. - *Alphabetisches Verzeichnis der sämtlichen Studirenden an der K. Ludwig-Maximilians Universität in München im Studien-Jahre 1831/32 nach Fakultäten gedruckt nebst Angabe der Wohnungen der Herren Professoren und der Privat-Dozenten.* München, 1832 σ. 1.

2. Βλ. Π. Πατριαρχέας, *Φίλιππος Ίωάννου. Ο από καθέδρας Έλληνας φιλόσοφος τοῦ 19ου αἰώνος. Διατριβή.* Έν Αθήναις, 1936 σ. 15.

3. Ph. Joannis, *Untersuchungen von den Stein- und Staub-Niederlagen und den damit verwandten Meteoriten.* Eine Inauguralschrift vorgelegt der Philosophischen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität zu München. München, 1836.

4. Φ. Ίωάννου, *Μάθημα εισαγωγικόν εις τήν μεταφυσικήν, στο: Εδωπατικός Έργασιαίς,* Αθήναι, 2 (1840) σ. 233-247 εδώ σ. 243.

5. Βλ. *Verzeichnis des Lehrers-Personals und der sämtlichen Studirenden an der K. Ludwig-Maximilians Universität in München in den beiden Semestern des Studienjahres 1837/38.* München, 1838 σ. 24.

στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Κουμανούδης ήταν άνθρωπος με ευρεία παιδεία και με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, όπως άλλωστε δείχνουν και ορισμένα δημοσιεύματά του.

Τα μητρώα του Πανεπιστημίου του Μονάχου της εποχής που διδασκε εκεί ο Schelling, δηλαδή από το 1827 έως το 1841, περιλαμβάνουν και άλλα ονόματα ελληνών φοιτητών. Είναι χαρακτηριστικό ότι ορισμένοι από τους μετέπειτα επιφανείς Έλληνες νομομαθείς άρχισαν στο Μόναχο με τη σπουδή της φιλοσοφίας και κατόπιν εστράφησαν προς τη νομική επιστήμη, όπως π.χ. ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, ο Βασίλειος Οικονομίδης κ.ά. Βεβαίως είναι αναγκαία μία εξειδικευμένη έρευνα για τα μαθήματα που παρακολούθησε ο καθένας, αν και για πολλούς από αυτούς η φιλοσοφία έπαιξε μόνον τον ρόλο καταλύτη κατά την αναζήτηση των αρχών της θεωρίας του δικαίου.

Εκτός από τον Δούγκα, ο άλλος σημαντικός Έλληνας μαθητής του Schelling είναι ο Νικόλαος Κοτζιάς (1814-1885) που παρακολούθησε τα μαθήματα του Schelling στο Μόναχο για επτά χρόνια¹ και γνώρισε και προσωπικώς τον φιλόσοφο. Ο Κοτζιάς ήταν εγγεγραμμένος από το 1833 έως το 1841 στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μονάχου, συγχρόνως όμως με τη σπουδή της νομικής και της οικονομίας παρακολουθούσε συνεχώς και τα μαθήματα του Schelling². Έτσι είχε την ευκαιρία να γνωρίσει σε βάθος το φιλοσοφικό σύστημα του ύστερου Schelling.

Χωρίς αμφιβολία ορισμένοι από τους Έλληνες που παρακολούθησαν τα μαθήματα του Schelling, μετέφεραν στην Ελλάδα και τα έργα του καθώς και τετράδια με σημειώσεις από τις παραδόσεις του. Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος έχει από δωρεές αντίτυπα από τις πρώτες και από τις μεταγενέστερες εκδόσεις καθώς και παλαιές γαλλικές μεταφράσεις των έργων του Schelling. Ένα αντίτυπο της πρώτης έκδοσης του έργου *System des transzendentalen Idealismus* έχει την εξής ιδιόχειρη σημείωση: «Κωνσταντίνος Ν. Δοσίου, εις Μυνησίαν τῆς Βαυαρίας 1829»³. Ο δωρητής προφανώς άκουσε τον Schelling στο Μόναχο και αγόρασε και το έργο αυτό, στο οποίο ο Schelling εκθέτει τις συστηματικές απόψεις του για το πνεύμα, τη φύση και την τέχνη. Ορισμένα από τα αντίτυπα έργων του Schelling, τα οποία υπάρχουν στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος,

1. Ν. Κοτζιάς, *Σχελίγγιος, ἤτοι ὀλίγα τινά περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ*. Ἐν Ἀθήναις, 1855 σ. 44.

2. Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα μητρώα του Πανεπιστημίου του Μονάχου ο Κοτζιάς ήταν εγγεγραμμένος ως φοιτητής της Νομικής από το 1833 έως το 1841. Περὶ των οικονομικῶν σπουδῶν του Κοτζιά βλ. Ν. Κοτζιάς, *Περὶ πανεπιστημιακῆς σπουδῆς δοκίμιον*. Ἀθήνησι, 1858, σ. 190.

3. Σύμφωνα με το βιβλίο δωρεῶν ο Δόσιος έχει δωρίσει και ἄλλα ἔργα του Schelling στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

προέρχονται από τη βιβλιοθήκη του Ρενιέρη, όπως προκύπτει από το σχετικό βιβλίο δωρεών.

Χειρόγραφες σημειώσεις από τις παραδόσεις του Schelling στο Μόναχο είχε φέρει μαζί του ο Κοτζιάς και τις χρησιμοποίησε για να εκθέσει το ύστερο σύστημα του δασκάλου του στη σχετική νεκρολογία, διότι ο τελευταίος δεν είχε εκδώσει τις παραδόσεις που είχε κάνει στο Μόναχο¹. Τι απέγιναν αυτές οι πολύτιμες και περιεκτικές σημειώσεις δεν είναι γνωστό τουλάχιστον προς το παρόν.

Σήμερα υπάρχει ένα τετράδιο σημειώσεων από τις παραδόσεις του Schelling κατά το θερινό εξάμηνο του πανεπιστημιακού έτους 1836-1837 με θέμα «Φιλοσοφία της μυθολογίας». Πρόκειται για ένα λαθάνον χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος στην Αθήνα με αριθμό ΕΒΕ ΤΧΟ 1787 το οποίο οι κατάλογοι των χειρογράφων της βιβλιοθήκης αυτής αποδίδουν ένεκα λαθασμένης ανάγνωσης στον «Jos. v. Schilling»². Ποιός πράγματι κράτησε τις σημειώσεις και ποιός δώρισε το τετράδιο στην Εθνική Βιβλιοθήκη είναι προς το παρόν αμφίβολο. Πάντως το χειρόγραφο των Αθηνών παρουσιάζει ενδιαφέρον ως άμεση μαρτυρία για την εξέλιξη των απόψεων του Schelling για τη φιλοσοφία της μυθολογίας³.

Από τους Έλληνες μαθητές και εν γένει ακροατές του Schelling ο Στέφανος Δούγκας και ο Νικόλαος Κοτζιάς παρουσίασαν φιλοσοφικά έργα, στα οποία είτε ακολουθούν είτε και ασκούν κριτική στη φιλοσοφία του Schelling αναγνωρίζοντας συγχρόνως και τη σπουδαιότητά της.

3. Στέφανος Δούγκας.

Ο ιεροδιάκονος Στέφανος Δούγκας γεννήθηκε περίπου το 1760 στον Τύρναβο της Θεσσαλίας και πέθανε περίπου το 1830⁴. Αφού πήρε τα πρώ-

1. Κοτζιάς, Σχελίγγιος ό. π. σ. 45.

2. Βλ. 'Ι. και 'Αλκ. Σακκελιών, *Κατάλογος τών χειρογράφων τής 'Εθνικής Βιβλιοθήκης τής 'Ελλάδος*. 'Εν 'Αθήναις, 1892 σ. 302. Επίσης Λ. Πολίτης, *Κατάλογοι 'Αρχείων* (το χειρόγραφο του καταλόγου υπάρχει στο Τμήμα χειρογράφων και ομοιοτύπων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος) σ. 99.

3. Περισσότερα βλ. Γ. Αποστολοπούλου, *'Ενα χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος με σημειώσεις από παραδόσεις του Schelling*, στο: *Δωδώνη* 19 (1990) Μέρος Τρίτο σ. 41-46.

4. Οι ακριβείς χρονολογίες γεννήσεως και θανάτου του Δούγκα δεν είναι γνωστές Π.χ. ο Καρας ό. π. σ. 20 παραδίδει ως έτος γεννήσεως το 1760. Ο Χρ. Παπαδόπουλος, *Στέφανος Δούγκας*, στό: *'Εκκλησιαστικός Φάρος*, 'Αλεξάνδρεια, 25 (1926) σ. 113-166 αναφέρει ότι ο Δούγκας γεννήθηκε κατά τα τέλη του 18ου αιώνα (σ. 113) και πέθανε το 1830 (σ. 115). Πάντως ο Δούγκας πρέπει να ήταν τουλάχιστον είκοσι ετών, όταν πήγε στην Ιένα, οπότε πρέπει και το έτος γεννήσεώς του να τοποθετηθεί πριν από το 1780. Την παλαιότερη βιβλιογραφία περί Δούγκα αναφέρει ο Παπαδόπουλος ό. π. σ. 113. Σύντομη

τα γράμματα απο τον Ιωάννη Πέζαρο, σπούδασε κατόπιν φιλοσοφία, μαθηματικά και φυσική στην Άλλη, στη Γοττίνγη και στην Ιένα. Στην Ιένα άκουσε μεταξύ άλλων και τον Schelling και γνώρισε απο κοντά το εγχειρημά του να θεμελιώσει και να καταστήσει αποδεκτή τη φιλοσοφία της φύσης συνδέοντας τη φιλοσοφική κατηγοριοποίηση με τα πορίσματα της φυσικής, της χημείας και της ιατρικής. Ο Δούγκας μετά τις σπουδές του διδάξει φιλοσοφία περίπου για ένα χρόνο στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και κατόπιν στο Λύκειο του Ιασίου. Ο ίδιος με δικά του χρήματα προμηθεύτηκε όργανα φυσικής, χημείας και αστρονομίας, τα οποία απέστειλε στα Αμπελάκια, όπου με άλλους θεσσαλούς λογίους σχεδίαζε να ιδρύσει πανεπιστήμιο. Αλλά το σχέδιο ματαιώθηκε, διότι τα όργανα καταστράφηκαν από τους Τούρκους κατά την Επανάσταση του 1821¹.

Ο Δούγκας συνέγραψε ένα τετράτομο έργο αριθμητικής και άλγεβρας, ένα από τα πλουσιότερα...συγγράμματα της μαθηματικής επιστήμης του καιρού του»², ένα έργο περί αισθητικής και ένα περί ηθικής, τα οποία λησθάνουν ακόμη ανέκδοτα, και το οκτάτομο έργο *Εξέτασις τής φύσεως*, το οποίο είναι ακόμη ανέκδοτο και βρίσκεται στη Μονή Βατοπεδίου³. Από ορισμένους τίτλους μπορούμε να διατυπώσουμε την εικασία ότι το σχέδιασμα του «συστήματος»⁴ του Δούγκα απηχούσε τις ιδέες του πρώιμου Schelling τουλάχιστον έως το 1800, όταν ο τελευταίος δημοσίευσε το έργο *Σύστημα τοῦ υπερβατολογικοῦ ιδεαλισμοῦ*.

Ορισμένες απο τις απόψεις που διατύπωσε ο Δούγκας στο έργο *Εξέτασις τής φύσεως* ή εξέθεσε και προφορικώς, καταγγέλθηκαν απο τον μοναχό Δωρόθεο Βουλησμά ως αιρετικές στην επίσημη Εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη⁵. Το Πατριαρχείο ύστερα απο υπεκφυγές και αναβο-

παρουσίαση του έργου του Δούγκα παρέχει και ο G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*. Die Ortholoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens. München, 1988 σ. 383-384.

1. Βλ. Παπαδόπουλος ό. π. σ. 114.

2. Έτσι χαρακτήρισε το έργο ο Καράς ό. π. σ. 21. Ο τίτλος του έργου είναι: *Στοιχεία Ἀριθμητικῆς καὶ Ἀλγέβρης*, έκδοθέντα υπό Στεφάνου Ιεροδιακόνου τοῦ Θετταλοῦ, τόμοι 4. Βιέννη, 1816.

3. Περὶ τῆς τύχης τοῦ χειρογράφου βλ. Καράς ό. π. σ. 22.

4. Ο ίδιος ο Δούγκας αναφέρεται στο δικό του «σύστημα». Βλ. την ομολογία πίστεώς του, την οποία δημοσίευσε ο Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας* ό.π. σ. 184-185 εδώ σ. 184. Και ο Βουλησμάς αναφέρεται στο «σύστημα» του Δούγκα, βλ. Παπαδόπουλος ό. π. σ. 144.

5. Περὶ τῆς καταδίκης τοῦ Δούγκα καὶ τῆς τότε θεολογικῆς συζητήσεως βλ. Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Δωρόθεος Βουλησμάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἐπιστολῶν*. Θεσσαλονίκη, 1969 (διατριβή) με αξιοποίηση ἀνεκδότων ἐπιστολῶν καὶ εγγράφων. Σύγκρ. καὶ τῆ βιβλιοκρισία τῆς Β. Μπόμπου-Σταμάτη, στά: *Ἑλληνικά*, Θεσσαλονίκη, 24(1971) σ. 201-203.

λές καταδίκασε το έργο του Δούγκα κυρίως ένεκα των επιμόνων και επανειλημμένων καταγγελιών του Βουλησμά. Ο Δούγκας υποχρεώθηκε να ζητήσει «την κατάργησιν της κακώς εξεργασθείσης... θεολογικοφυσικής πραγματείας»¹ και να αποκηρύξει τις ιδέες του. Από τα παραθέματα που έχει ο Βουλησμάς απο το έργο του Δούγκα προκύπτει ότι ο τελευταίος είχε υιοθετήσει τις βασικές κατηγορίες θέση-αντίθεση-σύθεση της διαλεκτικής του Schelling² για να εκφράσει το δόγμα της Αγίας Τριάδος. Κατά το παράθεμα του Βουλησμά ο Δούγκας υποστήριξε ότι η «Θέσις έστιν ή προσκυνητή θεότης, ή Άντίθεσις ό Πατήρ και ό Υιός και ή Σύθεσις αυτό τό Πανάγιον Πνεύμα»³. Απο ένα παράθεμα του Καρά απο το ανέκδοτο έργο 'Εξέτασις τής φύσεως⁴ προκύπτει ότι ο Δούγκας ακολούθησε τον Schelling και στη φιλοσοφία της φύσης και χρησιμοποίησε και εκεί το τριαδικό διαλεκτικό σχήμα θέση-αντίθεση-σύθεση.

Χωρίς αμφιβολία η έρευνα για την επίδραση που άσκησε ο Schelling στη φιλοσοφία και στη θεολογία του Δούγκα βρίσκεται ακόμη στα πρώτα βήματά της και θα δυσκολευτεί να προχωρήσει με γρήγορο ρυθμό, διότι η 'Εξέτασις τής φύσεως είναι ανέκδοτη, ενώ τα άλλα έργα λαθάνουν, αν δεν έχουν χαθεί για πάντα. Ορισμένες έρευνες του Γιάννη Καρά έφεραν το ανέκδοτο έργο του Δούγκα 'Εξέτασις τής φύσεως στην εικαιρότητα⁵. Ο ίδιος μελετητής προσπάθησε να δώσει το φιλοσοφικό και το επιστημονικό περίγραμμα της εποχής κατά την οποία γράφτηκε το έργο. Παρά ταύτα το πρόβλημα των επιδράσεων παραμένει ανοιχτό και η σύγκριση του έρ-

1. Βλ. Γεδεών ό. π. σ. 185.

2. Βλ. π.χ. W. F. J. Schelling, *System des transzendentalen Idealismus*, στα: Schellings Werke. Nach der Originalausgabe in neuer Anordnung hrsg. von M. Schröter. Zweiter Hauptband. München, 1965 κυρίως σ. 388-394.

3. Βλ. Παπαδόπουλος ό.π. σ. 123. Βλ. και την κρίση του Εδ. Παπανούτσου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία*. Τόμος Α'. Άθήναι, χ.χ. (= Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 35) σ. 39-40.

4. Βλ. Καράς ό. π. σ. 24. Ο Καράς θεωρεί αυτό το σχήμα εγγεληνό. Σύγκρ. όμως Schelling, *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie*, στα: Schelling ό.π. σ. 267-268 και *Einleitung zum Entwurf eines Systems der Naturphilosophie oder über den Begriff der spekulativen Physik und die innere Organisation eines Systems dieser Wissenschaft*, στα: Schelling ό.π. σ. 307-317.

5. Βλ. τις μελέτες του: α) *Στοιχεία της επιστημονικής ευρωπαϊκής σκέψης στο θεσσαλικό χώρο κατά τον προεπαναστατικό αιώνα*, στο: Β'. Διεθνές Συνέδριο Θεσσαλικών Σπουδών, Πρακτικά. Αθήνα, 1984 σ. 339-349. β) *Η επιστημονική σκέψη, η σκέψη των φυσικών επιστημών στο θεσσαλικό χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η περίπτωση του Στέφανου Δούγκα*, στο: Συνέδριο *Οι φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία πριν την επανάσταση*, Πρακτικά. Λάρισα, 1986 σ. 17-27. γ) *Χειρόγραφες Εγκυκλοπαίδειες κατά την περίοδο του «Διαφωτισμού»*, στο: Β. Κρεμμυδάς / Χρ. Ματζέου / Ν. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Αφιέρωμα στον Ν. Σβορώνο*. Τόμος Β'. Ρέθυμνο 1986 σ. 266-276 εδώ κυρίως σ. 268-269.

γου με τα πρώιμα έργα του Schelling είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη διακρίβωση της οφειλής του Δούγκκα στον Schelling. Από τα παραθέματα και τις εν γένει αναφορές στο περιεχόμενο του έργου του Δούγκκα, τις οποίες κάνει ο Καράς στις μελέτες του, δεν προκύπτει τόσο ότι ο Δούγκκας αποδίδει προτεραιότητα στις φυσικές επιστήμες της εποχής του όσο ότι ακολουθεί τη «θεωρησιακή φυσική», όπως την είχε προσδιορίσει ο πρώιμος Schelling¹. Αν μάλιστα κρίνω και από τους τίτλους των κεφαλαίων τους οποίους παραθέτει ο Καράς, νομίζω ότι η σύγκριση αυτή πρέπει να αρχίσει οπωσδήποτε από το έργο του Schelling *Πρώτο σχεδιάσμα ενός συστήματος της φιλοσοφίας της φύσης* (1799)², όπου εκτίθενται παρόμοια θέματα με εκείνα που εξετάζει ο Δούγκκας. Πάντως η άποψη του Καρά ότι το έργο του Δούγκκα έχει πολλές επιδράσεις από τον νεοκαντιανισμό³, δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα, διότι αυτό το ρεύμα εμφανίζεται πολύ αργότερα.

4. Νικόλαος Κοτζιάς.

Επίσης σημαντικός μαθητής και κριτικός οπαδός του Schelling είναι ο Νικόλαος Κοτζιάς (1814-1885)⁴. Ο Κοτζιάς γεννήθηκε στα Ψάρα. Η οικογένειά του ήταν η πλουσιότερη του νησιού και προσέφερε «χρήματα, πλοία και ναυάρχους»⁵ στον αγώνα του 1821. Ο ίδιος πολέμησε ως ναύτης στα πλοία της οικογένειάς του και τραυματίστηκε στο στήθος. Μετά την απελευθέρωση σπούδασε για πολλά χρόνια στο Μόναχο και σε άλλα

1. Βλ. κυρίως το έργο του Schelling, *Einleitung zu dem Entwurf eines Systems der Naturphilosophie oder über den Begriff der spekulativen Physik und die innere Organisation eines Systems dieser Wissenschaft* (1799), στα: Schelling ό.π. σ. 269-326. Ο Schelling εξέδωσε και περιοδικό με τίτλο «Zeitschrift für spekulative Physik». Περὶ της έννοιας της «θεωρησιακής φυσικής» βλ. και R. W. Meyer, *Zum Begriff der spekulativen Physik bei Schelling*, στο: R. Heckmann/H. Krings/R. W. Meyer (Hrsg.) *Natur und Subjektivität. Zur Auseinandersetzung mit der Naturphilosophie des jungen Schelling*. Stuttgart-Bad Cannstatt, 1985 σ. 129-155.

2. *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* (1799), στα: Schelling ό. π. σ. 1-268.

3. Γ. Καράς, *Η επιστημονική σκέψη, η σκέψη των φυσικών επιστημών στο θεσσαλικό χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η περίπτωση του Στέφανου Δούγκκα* ό. π. σ. 25.

4. Σύντομη σκιαγραφία παρουσίασε ο 'Α. Ν. Ζούμπος, *Νικόλαος Κοτζιάς (1814-1885)*, στό: *Ακτίνες*, 'Ιανουάριος 1986 σ. 29. Ορισμένα από τα αναφερόμενα βιογραφικά στοιχεία μπορούν τώρα να διορθωθούν σύμφωνα με τα νέα δεδομένα της έρευνας.

5. Βλ. την ανώνυμη νεκρολογία με τίτλο *Νικόλαος Κοτζιάς*, στην εφημερίδα «Χρόνος» των Αθηνών στις 18 Ιουλίου 1885 σ. 3, όπου εξάíρονται ο πατριωτισμός, η ανιδιοτέλεια και η λεπτή καλλιέργεια του φιλοσόφου.

γερμανικά πανεπιστήμια¹ φιλοσοφία, νομικά και οικονομία. Με θαυμασμό και ευγνωμοσύνη μνημονεύει τον δάσκαλό του τον Schelling, για τον οποίο έγραψε και νεκρολογία που περιλαμβάνει και σύντομη έκθεση της φιλοσοφίας του². Ο Κοτζιάς παρακολούθησε στο Μόναχο επί επτά έτη τα μαθήματα του Schelling ο οποίος έδειξε πάντοτε «πατριικήν στοργήν»³ προς τον έλληνα μαθητή του. Έτσι ο Κοτζιάς είχε την ευκαιρία να γνωρίσει απο τις παραδόσεις ολόκληρο σχεδόν το σύστημα του ύστερου Schelling και να κατανοήσει τη φιλοσοφία του στην ολόκληρότητά της. Μάλιστα ο Κοτζιάς χρησιμοποίησε αυτές τις γνώσεις του για να παρουσιάσει τη φιλοσοφία του δασκάλου του στην ενότλητά της για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1854 στην αναφερθείσα νεκρολογία⁴. Ο Κοτζιάς επέστρεψε στην Ελλάδα περίπου το 1846 και διορίστηκε αρχικώς έκτακτος και αργότερα τακτικός καθηγητής της ιστορίας της φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου δίδαξε περίπου έως το θέρος του 1885⁵.

Τρία είναι τα φιλοσοφικά έργα του Κοτζιά: α) *Σχελίγγιος*, β) *Περί πανεπιστημιακής σπουδής δοκίμιον*, και γ) *εξάτομη Ίστορία τής φιλοσοφίας*⁶. Το *Περί πανεπιστημιακής σπουδής δοκίμιον* έχει ως πρότυπο το έργο του Schelling *Παραδόσεις περί τής μεθόδου τής ακαδημαϊκής σπουδής* (1803), αλλά ο Κοτζιάς χρησιμοποιεί πολλή ελληνική και ξένη βιβλιογραφία και σε αρκετά σημεία ασκεί κριτική ή και καινοτομεί σε σύγκριση προς τον Schelling. Ο στόχος του Κοτζιά είναι η φιλοσοφική θεμελίωση της διάκρισης και της οργάνωσης των επιστημών στο πανεπιστήμιο. Το σύντομο δοκίμιο *Σχελίγγιος* είναι αυτοτελής έκδοση της νεκρολογίας για τον Schelling την οποία ο Κοτζιάς είχε αρχικώς δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Πανελλήνιος* των Αθηνών το 1854. Η νεκρολογία εκτός απο τη βιογραφία περιλαμβάνει και σύντομη έκθεση της φιλοσοφίας του Schelling

1. Βλ. την ανώνυμη νεκρολογία ό. π.

2. Κοτζιάς, *Σχελίγγιος* ό.π. Η νεκρολογία δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1854 στην εφημερίδα «Πανελλήνιος» των Αθηνών αριθ. 151-156. Ο Schelling είχε πεθάνει στις 20 Αυγούστου 1854 στο Bad Ragaz της Ελβετίας.

3. Κοτζιάς, *Σχελίγγιος* ό. π. σ. 44.

4. Ό.π. σ. 45.

5. Βλ. Ί. Πανταζίδης, *Χρονικόν τής πρώτης πενηκονταετίας του Έλληνικού Πανεπιστημίου κατ' έντολήν τής Ακαδημαϊκής Συγκλήτου και δαπάνη του Έθνικού Πανεπιστημίου*. Αθήνησι, 1889 Πίναξ Γ'.

6. Έργα του Κοτζιά: α) *Επανόρθωσις τών εν τή Σ. Τρικοπή Ίστορία περί τών Ψαριανών πραγμάτων ιστορουμένων*. Έν Αθήναις, 1857.- β) *Κρίσις τής Έλληνικής Ίστορίας Παπαρηγοπούλου*. Έν Αθήναις, 1875.- γ) *Σχελίγγιος, ήτοι όλίγα τινά περί του βίου και τής φιλοσοφίας αυτού*. Έν Αθήναις, 1855.- δ) *Περί πανεπιστημιακής σπουδής δοκίμιον*. Αθήνησι, 1858.- ε) *Ίστορία τής φιλοσοφίας από τών αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τών καθ' ήμάς*. Τόμοι 1-6. Έν Αθήναις, 1876-1884.

σύμφωνα με τα έως τότε εκδεδομένα έργα του και σύμφωνα με τις σημειώσεις και τις γνώσεις του Κοτζιά από τις παραδόσεις του Schelling στο Μόναχο. Όπως είναι γνωστό, η συγκειτρωμένη έκδοση των έργων του Schelling άρχισε μετά τον θάνατό του και διήρκεσε από το 1856 έως το 1861. Η έκδοση αυτή κατέστησε για πρώτη φορά γνωστές στο ευρύ κοινό και τις ανέκδοτες παραδόσεις του Schelling στο Μόναχο, στις οποίες ο Schelling είχε εκθέσει το ύστερο σύστημά του. Η έκθεση της φιλοσοφίας του Schelling στην *Ίστορία τής φιλοσοφίας* είναι πολύ διεξοδική και καλύπτει σχεδόν 380 σελίδες.

Εκτός αυτού ο Κοτζιάς αναφέρει και σε πολλά άλλα σημεία τον Schelling είτε για να στηρίξει δικά του επιχειρήματα είτε και για να ασκήσει κριτική. Ο Κοτζιάς εκθέτει τη φιλοσοφία του Schelling χρησιμοποιώντας ως οδηγητικά στοιχεία τρία κυρίως ζητήματα, δηλαδή την αντιπαράθεση ή και τη συμφωνία του Schelling προς άλλους φιλοσόφους που έθεσαν παρόμοια προβλήματα, την εσωτερική ανέλιξη και τις εκάστοτε νέες δοκιμές της φιλοσοφίας του Schelling και τέλος τα όρια και τα ανοιχτά ερωτήματα της φιλοσοφίας του Schelling.

Έτσι ο Κοτζιάς επιλέγει την εξέταση της φιλοσοφίας του Schelling κατά περιόδους¹ και συνδυάζει την εξελικτική θεώρηση με την ερμηνευτική έκθεση και με την κριτική αποτίμηση. Ως προς το ζήτημα της αντιπαράθεσης κεντρική σημασία έχει η αντιπαράθεση του Schelling προς τον Fichte και προς τον Hegel.

Στο σύντομο δοκίμιο *Σχελίγγιος* η περιοδολόγηση γίνεται κυρίως σύμφωνα με την αντιπαράθεση του Schelling προς τον Fichte και οδηγεί στη διάκριση τριών περιόδων: Κατά την πρώτη περίοδο η φιλοσοφία του Schelling είναι εξαρτημένη από τη φιλοσοφία του Fichte, κατά τη δεύτερη επιδιώκει και επιτυγχάνει την αυτοϊόμηση της από αυτήν και κατά την τρίτη αναπτύσσεται ως αυτοτελές σύστημα². Η τρίτη περίοδος προσδιορίζεται από την αντιπαράθεση του Schelling προς τον Hegel³, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι αυτοτελής. Ο Κοτζιάς φαίνεται να θεωρεί ως όριο της πρώτης περιόδου το 1801, όταν ο Schelling δημοσιεύει την *Έκθεση τοῦ συστήματός μου τής φιλοσοφίας*, ενώ ως όριο της δεύτερης θεωρεί περίπου το 1809, οπότε δημοσιεύονται οι *Φιλοσοφικές έρευνες περί τής*

1. Περί του προβλήματος της περιοδολόγησης βλ. και B. Loer, *Das Absolute und die Wirklichkeit in Schellings Philosophie*. Mit der Erstedition einer Handschrift aus dem Berliner Schelling-Nachlass. Berlin /New York, 1974 σ. 6-9. Την ενότητα της φιλοσοφίας του Schelling υποστηρίζει σήμερα και ο X. Tilliette, *Schelling. Une philosophie en devenir*. T. 1-2. Paris, 1970.

2. Κοτζιάς, *Σχελίγγιος* ό. π. σ. 5.

3. Ό. π. σ. 11-13.

οὐσίας τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας που συγχρόνως αποτελούν και την αρχή της τελευταίας περιόδου. Ο Κοτζίας θεωρεί ότι η αφετηρία της φιλοσοφίας του Schelling είναι η λύση την οποία είχε δώσει στο πρόβλημα του εγώ ο Fichte¹. Αρχικώς ο Schelling επιδιώκει να αναδείξει το αληθινό νόημα της άποψης του Fichte ότι ο κόσμος είναι παράγωγο του εγώ. Ο Schelling υποστηρίζει ότι τόσο το εγώ όσο και ο κόσμος υπάρχουν και ότι το εγώ δεν είναι το ατομικό εγώ αλλά το κοινό εγώ. Ο Κοτζίας διαπιστώνει ότι, όταν ο Schelling καταλήγει στην ταυτότητα υποκειμένου και αντικειμένου, έχει ήδη κάνει το πρώτο βήμα για να υπερβεί τον Fichte. Κατά τη δεύτερη περίοδο ο Schelling αναπτύσσει το πρόβλημα του κοινού εγώ που ως άπειρο υποκειμενο θέτει τον εκυτό του ως ιδεατό υποκειμενο και ως φυσικό αντικείμενο και αγωνίζεται να υπερβεί το πεπερασμένο φυσικό στοιχείο και να φθάσει στην ελευθερία. Ο Κοτζίας επισημαίνει ότι η φιλοσοφία του Schelling περί φύσεως είχε ως συνέπεια την αναγνώριση του ρεαλιστικού χαρακτήρα των επιστημών, διαπιστώνει όμως ορισμένα μειονεκτήματα στη φιλοσοφία του Schelling, όπως είναι η ασαφής διάκριση πνεύματος και ύλης καθώς και ο παθεισμός². Ο Κοτζίας εκθέτει την αντιπαράθεση Hegel και Schelling και παρατηρεί ότι ο Hegel έδωσε επιστημονικότερη μορφή στο σύστημα του Schelling, αλλά δεν κατόρθωσε να το υπερβεί. Ο ίδιος προσθέτει ότι ο Schelling υπερέβη στην πραγματικότητα τον Hegel, διότι θεώρησε ότι πέρα από το λογικό στοιχείο υπάρχει το θετικό και καθαρό όν που ως βούληση είναι πηγή της δημιουργίας, της ελευθερίας και της πράξης. Έτσι ο Schelling κατά την τρίτη περίοδο αναπτύσσει τη «θετική φιλοσοφία». Κατά την άποψη του Κοτζία η βουλευσιαρχία οδηγεί σε πολλά ανεπίλυτα προβλήματα όσον αφορά στον Θεό, στην πράξη, στον λόγο και στην ελευθερία. Ο Κοτζίας όμως διατυπώνει τη γνώμη ότι ο ύστερος Schelling υπερέβη όλη τη νεώτερη φιλοσοφία³ και ότι στην πραγματικότητα η φιλοσοφία του ήταν μιὰ φιλοσοφία της ελευθερίας και της αγνής βούλησης⁴. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Κοτζίας, αν και εκθέτει το ύστερο σύστημα του Schelling σύμφωνα με τις προσωπικές σημειώσεις του, πάντως φθάνει σε καίρια συμπεράσματα για τη σημασία του ύστερου Schelling και για τη θέση του στην ιστορία του γερμανικού ιδεαλισμού και γενικότερα της νεώτερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Για τον Κοτ-

1. Περί της αντιπαράθεσης του Schelling προς τον Fichte βλ. και R. Lauth, *Die Entstehung von Schellings Identitätsphilosophie in der Auseinandersetzung mit Fichtes Wissenschaftslehre*. Freiburg i. Br., 1975.

2. Κοτζίας δ.π. σ. 10-11.

3. Ό.π. σ. 42.

4. Ό.π. σ. 43.

ζιά ο γερμανικός ιδεαλισμός δεν κορυφώνεται στον Hegel, αλλά στον ύστερο Schelling.

Ο Κοτζιάς ακολουθεί περίπου τις ίδιες αρχές και κατά την έκθεση της φιλοσοφίας του Schelling στην *Ίστορία τής φιλοσοφίας*. Αυτή η έκθεση διακρίνεται για την ευρύτητά της και για την τεκμηρίωσή της σύμφωνα με τη γενική έκδοση των έργων του Schelling, αλλά πάντως και εδώ ο Κοτζιάς έχει χρησιμοποιήσει τις προσωπικές σημειώσεις του. Η σύγκριση, η αντιπαράθεση και η αντιδιαστολή της φιλοσοφίας του Schelling προς τη φιλοσοφία του Fichte, του Kant, του Spinoza, του Jacobi, του Baader, του Böhme, του Hegel εκτίθενται διεξοδικά. Η έκθεση της φιλοσοφίας του Schelling διακόπτεται από την έκθεση του συστήματος του Hegel και έτσι δηλώνεται η τομή μεταξύ της παλαιότερης και της ύστερης φιλοσοφίας του Schelling. Σύμφωνα με τον Κοτζιά το σύστημα του Hegel συνιστά πρόοδον του λόγου¹ σε σύγκριση προς την παλαιότερη φιλοσοφία του Schelling, έστω και αν δεν λύνει όλα τα προβλήματα που έθεσε αυτή. Χαρακτηριστική είναι η διεξοδική κριτική που ασκεί ο Κοτζιάς στη φιλοσοφία του Schelling. Ενώ στη νεκρολογία ο Κοτζιάς ήταν επαιετικότερος και συνέδεε τη φιλοσοφία με την προσωπικότητα του Schelling, στην *Ίστορία τής φιλοσοφίας* είναι αυστηρότερος και τελειώνει επισημαίνοντας ότι η φιλοσοφία του Schelling δεν είναι ως προς όλα ορθή και ότι μόνον εν μέρει ανταποκρίθηκε στα αιτήματα της εποχής². Πάντως αυτό δεν υποδηλώνει καθόλου υποτίμηση της συνεισφοράς του Schelling στον οποίο ο Κοτζιάς αφιέρωσε τις περισσότερες σελίδες σε σύγκριση προς όλους τους άλλους φιλοσόφους. Η έκθεση της φιλοσοφίας του Schelling από τον Κοτζιά προξενεί εντύπωση με τις λεπτές διακρίσεις των εννοιών, με τη σαφήνεια και με την κριτική θεώρηση. Η κριτική του Κοτζιά έχει ως συστηματική βάση μια θεωρία περί αρχών, η οποία όμως δεν μπορεί να αναπτυχθεί εδώ διεξοδικά.

5. Επίλογος.

Όπως έγινε φανερό, οι απηχήσεις και οι επιδράσεις της φιλοσοφίας του Schelling στους έλληνες μαθητές του ήσαν σημαντικές, αν και μια σύντομη επισκόπηση δεν εξαντλεί βεβαίως το θέμα. Μιά λεπτομερέστερη έρευνα θα έδειχνε ότι μεγάλος αριθμός των καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την πρώτη πεντηκονταετία του είχαν παρακολουθήσει τις

1. Κοτζιάς, *Ίστορία τής φιλοσοφίας* τόμ. 4 σ. 544.

2. Ό. π. τόμ. 5 σ. 396.

παραδόσεις του Schelling, έστω και αν αργότερα δεν ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία ή δεν παρουσιάστηκαν ως οπαδοί του. Έτσι και για την Ελλάδα ισχύει η γνώμη του Jaspers ότι «ο Schelling επέδρασε με πολλούς τρόπους σε γιατρούς, νομικούς, θεολόγους, ιστορικούς, ποιητές. Έδωσε κίνητρα και τρόπους θεώρησης, όχι μεθόδους και έννοιες. Συνεπώς η επίδρασή του δεν μπορεί να συλληφθεί ως η δημιουργία μιας Σχολής του Schelling»¹.

1. K. Jaspers, *Schelling. Größe und Verhängnis*. München, 1955 σ. 329.

DIE GRIECHISCHEN SCHÜLER SCHELLINGS. EIN KURZER ÜBERBLICK

(Zusammenfassung)

Die meisten Griechen, die Schellings Vorlesungen -vor allem in München- besucht hatten, wandten sich bald anderen Wissenschaften oder anderen philosophischen Strömungen zu. Der Historiker Hermannos Lountzes, der Jurist Paulos Kalligas und der Philosoph Johannes Menagias, die in München Schelling gehört hatten, lernten später in Berlin den Hegelianismus kennen und distanzierten sich von Schellings Philosophie. Allerdings war das Interesse der Intellektuellen in Griechenland an Schellings Philosophie sehr lebhaft. Dies kann man daraus entnehmen, dass die griechische Nationalbibliothek in Athen Exemplare der ersten Editionen sowie einige französische Übersetzungen von Schellings Werken besitzt, die aus dem Vermächtnis von Griechen des vorigen Jahrhunderts stammen. In derselben Bibliothek ist auch eine Nachschrift aus Schellings Vorlesungen des Sommersemesters 1837 *Über die Philosophie der Mythologie* vorhanden.

Als Anhänger Schellings sind vor allem Stephanos Doungas und Nikolaos Kotzias zu nennen. Der Mönch Doungas (ca. 1760 - ca. 1830) hatte in Göttingen, Halle und Jena Mathematik, Physik und Philosophie studiert und in Jena Schelling gehört. Seine Trinitätslehre und seine Naturphilosophie, die von Schellings Philosophie beeinflusst waren, wurden vom Patriarchat von Konstantinopel verurteilt. Doungas musste das Manuskript seines Buches *Untersuchung über die Natur*, das angeblich «häretische Lehrmeinungen» beinhalten sollte, der Kirche abliefern und seine Stelle als Philosophielehrer in Jassy aufgeben. Unter diesen Umständen stellte er sein Interesse an der Philosophie zurück und publizierte ein mathematisches Buch. Viel später diktierte er seinem Neffen seine philosophische Lehre. Die Nachschrift hat wieder den Titel *Untersuchung über die Natur* und befindet sich noch heute unedierte in der Bibliothek des Batopediou-Klosters auf dem Berg Athos. Oft wird erwähnt, dass Doungas Handschriften über Ästhetik und Ethik hinterlassen hat. Diese sind jedoch **bis jetzt noch nicht** aufgefunden worden.

Nikolaos Kotzias (1814-1885) hatte in München sieben Jahre lang Schellings Vorlesungen besucht und auch Jura und Volkswirtschaft studiert. Später wurde er Professor für Philosophiegeschichte an der Universität Athen. 1854 hatte er einen Nachruf über Schelling geschrieben, in dem er Schellings System darstellte und würdigte. Sein *Traktat über das Universitätsstudium (1858)* hatte Schellings *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums* zu Vorbild. Kotzias stellte in seiner *Geschichte der Philosophie* (6 Bde., 1876-1884) Schellings Philosophie als den Gipfel der Geschichte der neueren Philosophie dar. Hegels Philosophie betrachtete er dagegen als eine Episode zwischen dem frühen und dem späteren System Schellings. Nach Kotzias Auffassung hatte der späte Schelling das System Hegels überwunden, insofern er nachweisen konnte, dass jenseits der Vernunft das positive reine Seiende existiert, das als Wille der Grund der Schöpfung, der Freiheit und des Handelns ist.

Aus diesem Überblick ist ersichtlich, dass Schellings Philosophie im griechischen Kulturraum des vorigen Jahrhunderts bekannt war. Eine genaue Untersuchung würde zeigen, dass viele Professoren, die bis zu den achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts an der Universität Athen lehrten, in Schellings Vorlesungen ihre erste Bekanntschaft mit der Philosophie gemacht haben. Trotzdem hat sich in Griechenland -wie übrigens auch in anderen Ländern- keine geschlossene Gruppe von Schellingianern gebildet.